

Кирило Капустін

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ X–XIII СТОЛІТЬ (за результатами досліджень Івана Ляпушкіна 1947 року)

У статті проаналізовано матеріали X–XIII ст., зібрані в ході розвідки І.І. Ляпушкіна 1947 року на території Дніпровського Лівобережжя. Введено до наукового обігу нові дані щодо пам'яток роменського та давньоруського часів.

Ключові слова: *Україна, Дніпровське Лівобережжя, городища, неукріплені поселення, X–XIII ст.*

В статье проанализированы материалы X–XIII вв., собранные во время разведки И.И. Ляпушкина в 1947 году на территории Днепровского Левобережья. Введены в научный оборот новые данные о памятниках роменского и древнерусского времен.

Ключевые слова: *Украина, Днепровское Левобережье, городища, неукрепленные поселения, X–XIII вв.*

The article is devoted to the analysis of the materials of the X–XIII centuries, collected during the exploration of I.I. Lyapushkin in 1947 on the Dnieper left bank. New data about the sights of Romenskaya culture and Kiev Russ time introduced to the scientific use.

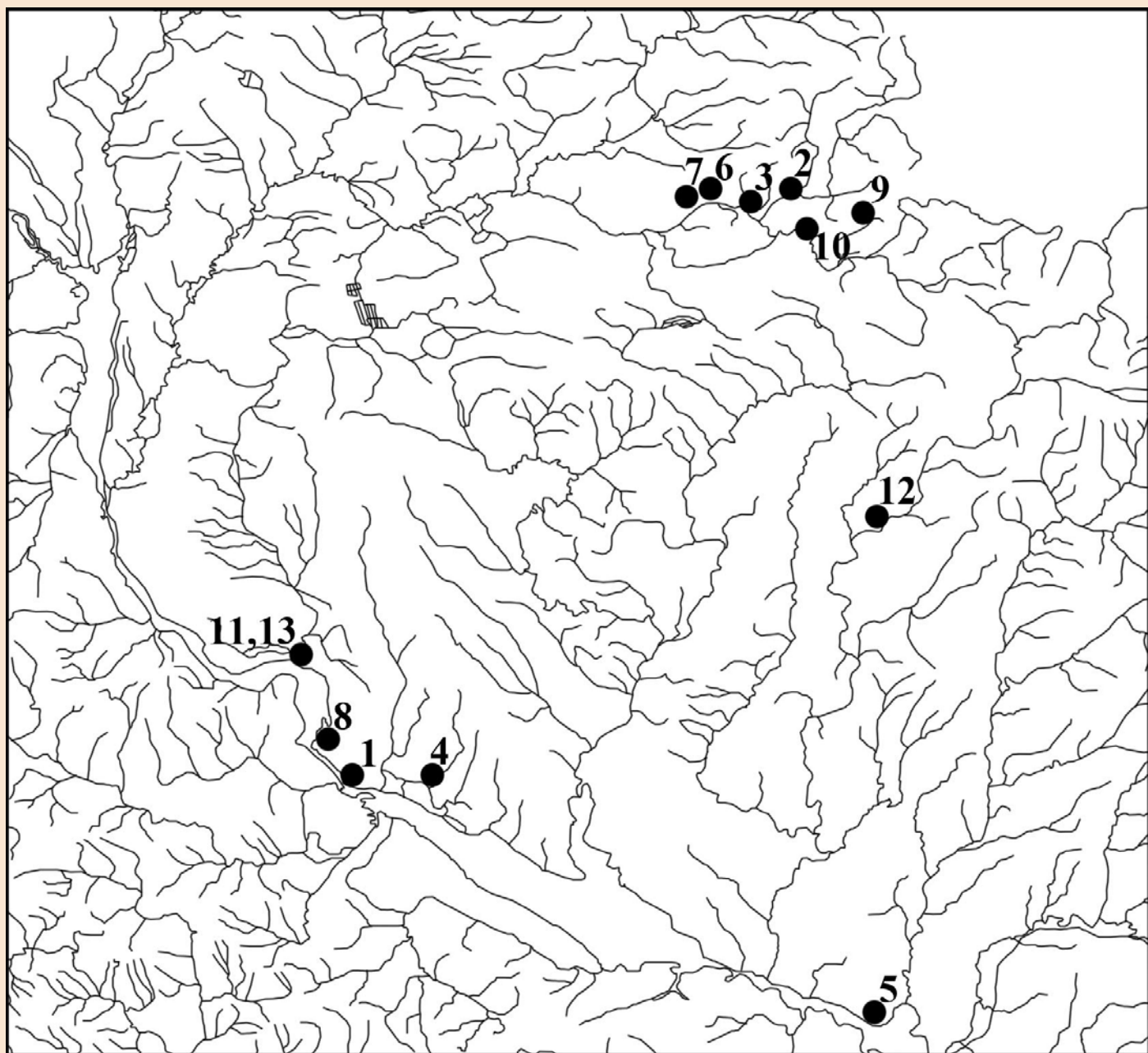
Keywords: *Ukraine, Dnipro Left Bank, settlement, unfortified settlement, X–XIII centurys.*

Археологічні пам'ятки давньоруського часу досліджуються вже понад сторіччя. Зібрані за цей час матеріали неодноразово публікувалися в статтях та монографіях, присвячених вивченню різноманітних аспектів життя населення Південної Русі протягом X–XIII ст. Водночас багато питань з історії (особливості розвитку давньоруського міста, соціально-економічний і культурний розвиток окремих регіонів) та археології (уточнення датування різних типів археологічних пам'яток, розробка хронотипології окремих категорій речових знахідок) давньоруського часу потребують уточнення й проведення додаткового аналізу. З огляду на це доволі перспективним напрямом сучасних досліджень є робота з матеріалами, зібраними під час широкомасштабних розвідок територією України та Росії в середині ХХ ст., адже нині деякі пам'ятки вже зруйновані й недоступні для повторного обстеження [3, с. 287–341].

Особливий інтерес для нас становить колекція знахідок, зібрана учасника-

ми Дніпровської Лівобережної експедиції 1947 року (кер. – І.І. Ляпушкін) на території Київської, Полтавської, Сумської, Чернігівської областей України та Курської області Російської Федерації (кол. № 63). Як відомо, у ході робіт здійснювався пошук та картографування «найдавніших слідів східнослов'янської культури на території Дніпровського Лівобережжя». Одночасно уточнювалася південно-східна межа поширення пам'яток роменсько-борщівського типу (басейни рр. Оскол та Орель), а також городищ і селищ ранньозалізної доби в північній смузі лісостепового Лівобережжя (басейни рр. Десна та Сейм). Маршрут експедиції пролягав по лінії нижньої течії р. Десни до впадіння в неї р. Сейм, а також по рр. Сейм, Оскол, Сіверський Донець від гирла р. Оскола до м. Змієва, р. Орелі та лівого берега Дніпра, від гирла р. Орелі до м. Переяслава-Хмельницького [4, арк. 1] (іл. 1).

Загалом за час робіт було оглянуто близько 70 різночасових пам'яток: най-

Лл. 1. Давньоруські пам'ятки Дніпровського Лівобережжя:

- 1 – Бубнівська Слобідка; 2 – Волокитине; 3 – Воргол; 4 – Золотоноша; 5 – Ісаївка;
6 – Червоний Ранок; 7 – Ленінське; 8 – Ліпляве; 9 – Нова Слобода;
10 – Путивль (Никільська гірка); 11 – Переяслав-Хмельницький;
12 – Ховзівка; 13 – гирло р. Трубіж*

давнішу групу складають поселення доби раннього заліза; до наступного хронологічного відтинку належать пам'ятки черняхівської культури; раннім середньовіччям датуються поселення салтово-маяцької та роменської культур. Тоді як нас цікавлять городища та неукріплені поселення дав-

ньоруського часу. Характеризуючи останні, І.І. Ляпушкін зазначив, що «києво-руський період життя слов'яно-руського населення представлений значно більшою кількістю археологічних пам'яток, аніж попередній – слов'янський» [4, арк. 21–22]. У контексті цієї роботи аналізуватимемо пам'ятки Х–

XIII ст., виявлені на території Полтавської, Сумської та Київської областей, адже всі вони, унаслідок недостатньої розробленості хронотипології кераміки та різних типів речових знахідок, датувалися «великокнязівським часом».

Отже, неподалік сс. **Бубнівська Слобідка** (нині – Золотоніського району Черкаської області) та **Сушки** (нині – Канівського району Черкаської області) тодішнього Гельмязівського району Полтавської області було оглянуто городище, яке займає мис першої надзаплавної тераси лівого берега р. Дніпра, обмежений з півдня та сходу долиною річки, з півночі та північного сходу – ярами, а із заходу – двома валами та ровами. Укріплений майданчик овальної форми вивищується над навколишньою заплавою на 12–16 м та має діаметр 70 м (іл. 2). Довжина першого валу приблизно 100 м, висота – у різних місцях коливається від 3 до 4 м, глибина рову – 2,0–2,5 м. Другий вал зберігся частково і лише в північно-західній частині городища. На думку І.І. Ляпушкіна, схили пам'ятки були штучно посилені на висоту 6–7 м.

Підйомний матеріал, представлений уламками гончарних посудин давньоруського часу, зібрано на площі 200×500 м [4, арк. 63]. Колекція знахідок складається з 38 уламків кружальних горщиків (17 вінець, 20 стінок та 1 денце) XII – першої половини XIII ст. (іл. 2: 2–10, 12–14, 16–20, 22–24). Звідси ж походять 2 фрагменти горщиків, які за особливостями профілювання верхньої частини відносяться до типу П–2–Б (згідно з типологією С.О. Беляєвої) і датуються XIII–XIV ст. [1, с. 77; 2, с. 36–45] (іл. 2: 15, 21).

Неоднозначними виявилися результати обстеження укріпленого поселення в с. **Ліпляве** Гельмязівського району Полтавської області (нині – Канівського району Черкаської області). На мапах XIX ст. тут фіксували залишки якихось фортифікаційних споруд, а місцеве населення й досі використовує топонім «городище» для позначення цієї території. Однак за результа-

тами розвідки І.І. Ляпушкін зазначав, що «на обстеженій площі не виявлено жодних залишків штучних укріплень». Культурний шар пам'ятки частково зруйнований залізною дорогою та господарською діяльністю населення. Незважаючи на це, фрагменти гончарного посуду великокнязівської доби, фауністичні рештки, залізний шлак, уламки пірофіліту поширюються по всій площі мису (на 500 м у північному напрямку) [4, арк. 64].

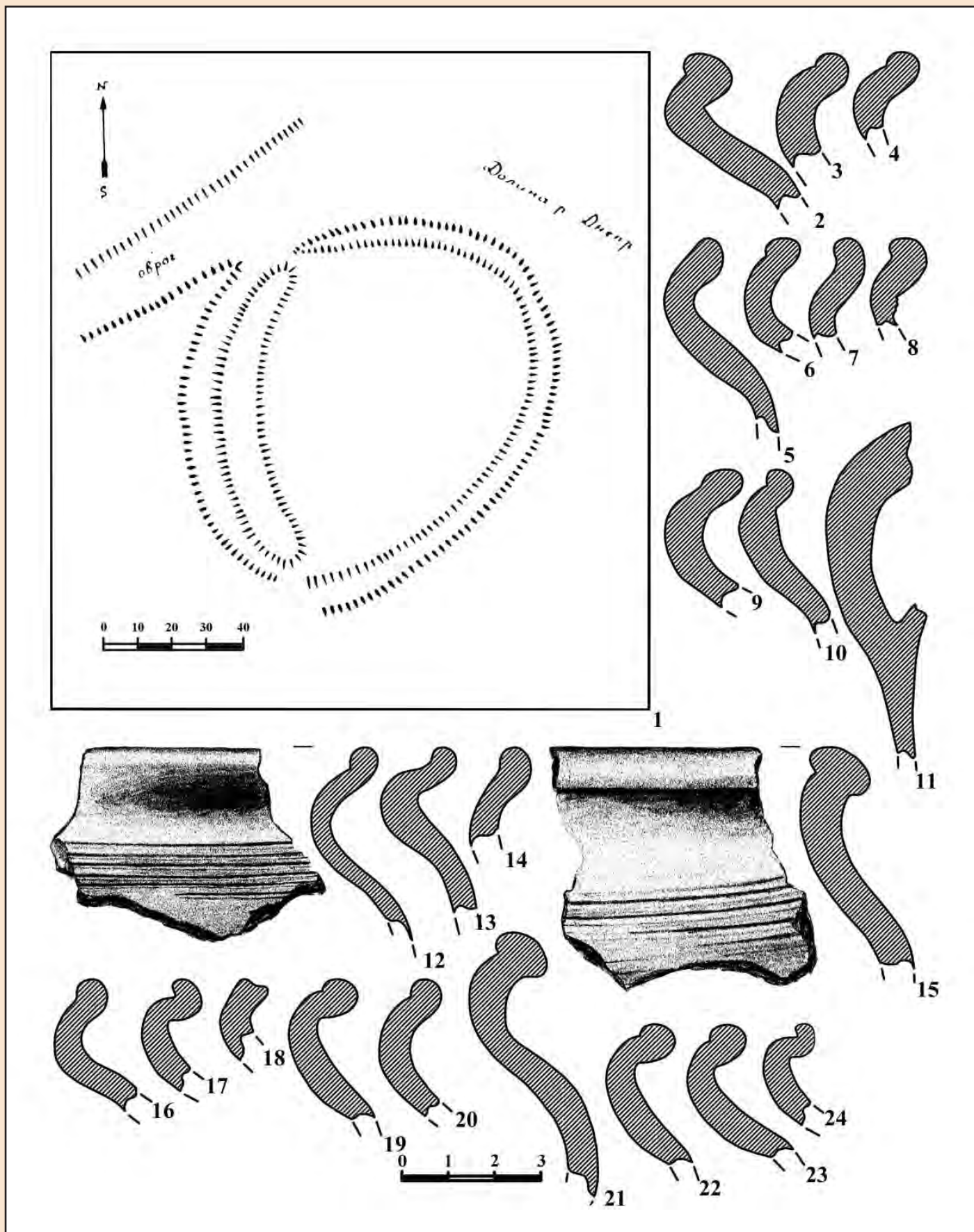
У фондах Інституту археології НАН України колекція знахідок із с. Ліпляве складається з 87 артефактів, серед яких – 23 фрагменти вінець горщиків кінця X – початку XII ст., 12 – XII–XIII ст., 47 стінок гончарних посудин давньоруського часу, а також уламок точильного бруска та окремі фрагменти рожевого пірофіліту (іл. 3: 1–39).

За 1 км на північ від м. **Золотоноші** Полтавської області (нині – Черкаської області) оглянуто городище та прилегле до нього поселення, розташовані на лівому березі однойменної річки. Укріплений майданчик, овальної форми (діаметром 70 м), займає мис (заввишки 20–25 м) лівого берега річки. Зі східного, північно-східного та південно-східного боків збереглися сліди валу (заввишки 1–1,5 м) та рову. Південний, північний та західний схили ескарповані.

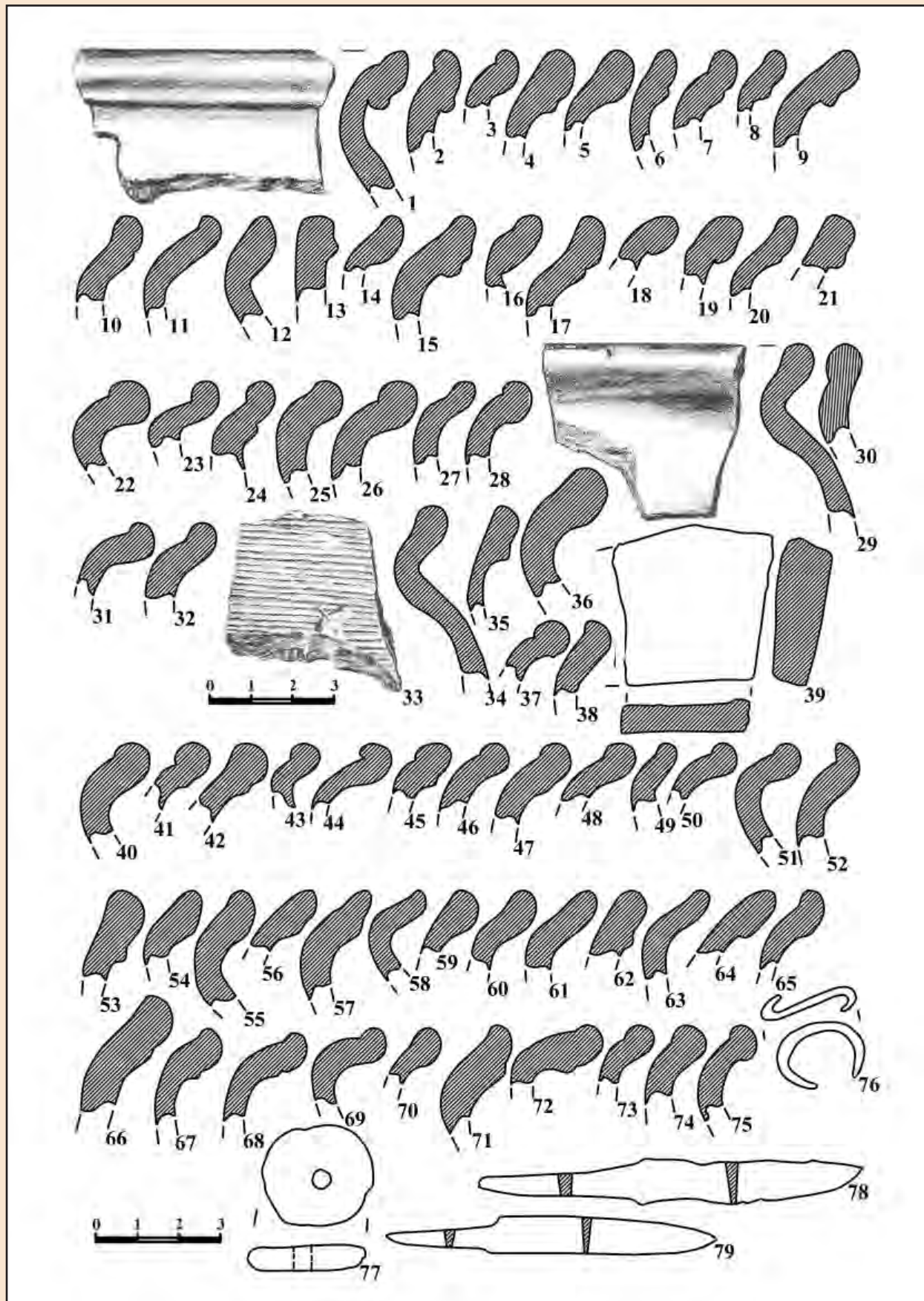
Культурний шар пошкоджено сільськогосподарськими роботами. Підйомний матеріал доволі численний: уламки гончарних горщиків, залізні шлаки, печина, фауністичні залишки, уламки пірофіліту.

Неукріплене поселення розташоване на схід від укріпленого майданчика і має розміри 300×400 м. Зібрані за час розвідки матеріали також датуються давньоруським часом, що вказує на синхронність функціонування городища й прилеглого поселення [4, арк. 60].

Колекція матеріалів з городища та прилеглого до нього селища складається з 83 артефактів: 42 вінця гончарних горщиків (7 фрагментів X–XI ст., 35 уламків

Лл. 2. План (1) та знахідки з поселення Бубнівська Слобідка (2-24)

Лл. 3. Знахідки з городища Ліпляве (1-39) та Золотоноша (40-79)

XII–XIII ст.), 33 стінки, 1 денце, 2 залізних ножі, ціле керамічне пряслице, срібне (?) кільце з розімкненими кінцями, а також 3 уламки рожевого пірофілітового сланцю (іл. 3: 40–79).

Ще одне поселення великокнязівського часу розташоване на південний захід від **хутора Суки** (Потоківська сільрада) Кременчуцького району Полтавської області. на лівому березі (заввишки 7–8 м) р. Псел. Культурний шар, завтовшки 0,7–0,8 м, насичений кістками тварин та риби, фрагментами гончарних горщиків. У ході обстеження вдалося зафіксувати залишки глинобитної печі, із заповнення якої, на думку І.І. Ляпушкіна, походили фрагменти посуду салтово-маяцької культури [4, арк. 54].

Під час обстеження поверхні пам'ятки зібрано 41 фрагмент кераміки (1 вінець – X–XI ст., 3 вінця – XII–XIV ст., 36 стінок та 1 денце). Із заповнення зруйнованої глинобитної печі походять 33 уламки кераміки (7 вінець (5 – XII–XIII ст., 2 – XIII–XIV ст.), 26 стінок давньоруського часу). Тут само виявлено розвал (10 фрагментів) червоноглиняного лощеного глека, орнаментованого перехрещеними лініями по тулубу (іл. 4: 14–23).

За 1 км від **с. Нова Слобода** Путивльського району Сумської області на правому березі (заввишки 10–12 м) безіменного ручая, що впадає в р. Сейм, оглянуто городище овальної форми (розміром 80×65 м). За периметром воно оточене кільцевим валом заввишки 1,5–2,0 м та завдовжки 250 м (іл. 4: 1). У північній частині майданчика закладено шурф, у заповненні якого виявлено фрагменти кераміки давньоруського часу, залізна стріла, печина [4, арк. 25].

У фондах Інституту археології НАН України зберігається 37 фрагментів кераміки (14 вінець XII–XIII ст. та 23 стінки), зібрані на території городища, ще 14 артефактів (2 вінця XII–XIII ст., 10 стінок, залізна стріла ланцетоподібної форми та уламок рожевого пірофіліту) походять із заповнення шурфу (іл. 4: 2–13, 24–27).

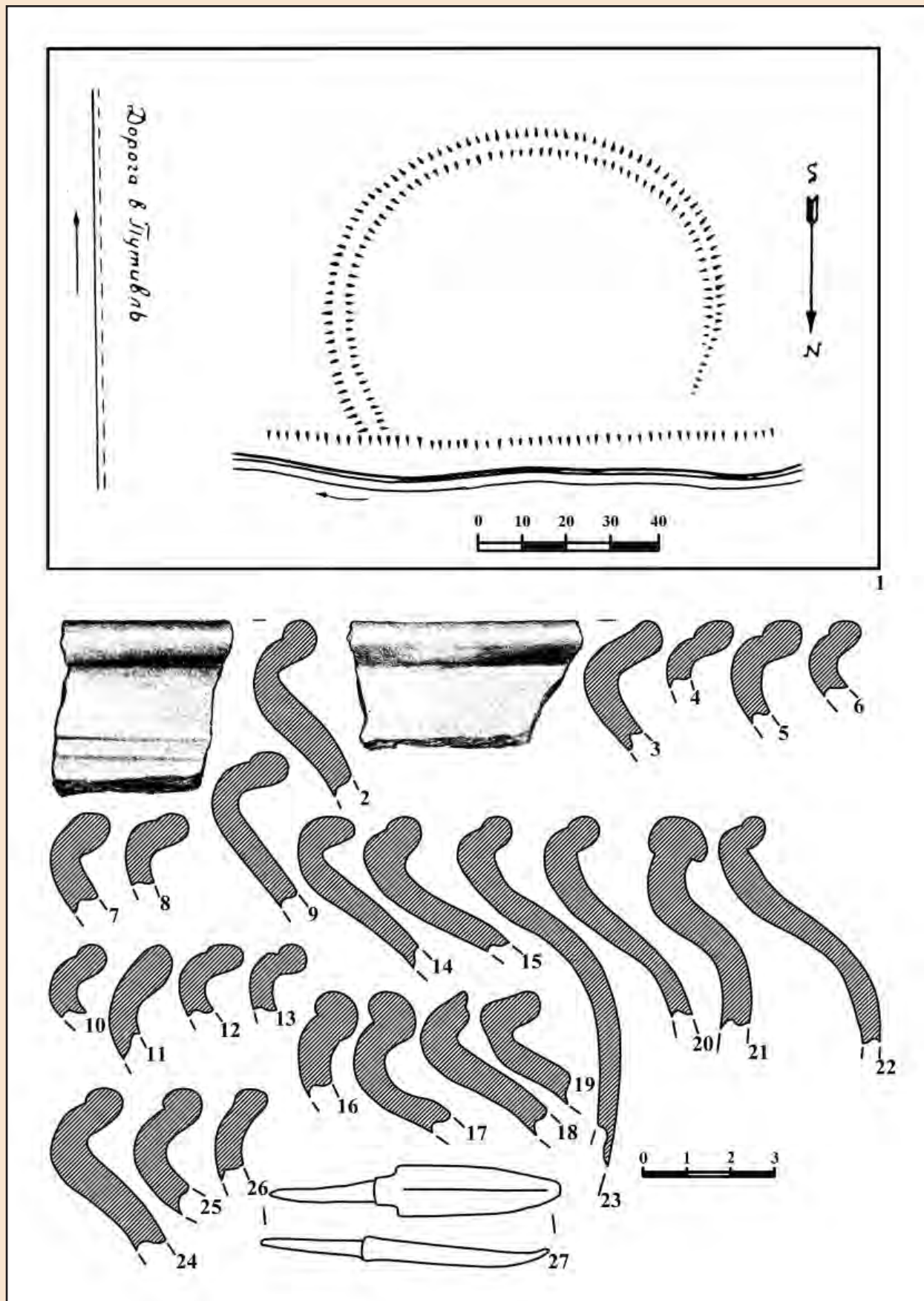
У **м. Путивлі** Сумської області укріплений майданчик неправильної овальної форми, розміром 200×80 м, займав мис (заввишки 30–40 м) правого корінного берега р. Сейм (урочище Никільська гірка, за 250–300 м на південний захід від Городка). На схилах гори, у місцях зсувів ґрунту, зібрано підйомний матеріал, датований добою раннього заліза та середньовіччя (роменський і давньоруський часи). У зсувах фіксуються контури зруйнованих об'єктів та теплотехнічних споруд [4, арк. 22].

За час розвідки на території пам'ятки зібрано 42 артефакти (іл. 5: 1–7): 1 вінець IX–X ст., 4 – XII–XIII ст., 18 стінок X–XIII ст., а також фрагменти ліпного посуду ранньозалізної доби (5 вінець, 12 стінок, 2 денця).

Біля **с. Волокитине** Путивльського району Сумської області городище та посад розташовувалися на мису правого корінного берега р. Клевень (на краю села праворуч від дороги до с. Дорошівка). З північного заходу та південного заходу пам'ятка обмежена глибокими ярами, з південного сходу – заплавою річки, з північного сходу – ровом та валом (заввишки 10 м, завширшки 7–8 м). Укріплений майданчик витягнутий довгою віссю по лінії *північний схід – південний захід* і має розміри 100×50 м. Під час обстеження на його поверхні зібрано фрагменти ліпної кераміки роменського часу та гончарного посуду великокнязівської епохи.

З півночі та північного сходу до городища прилягає неукріплений посад. На його площі зібрано фрагменти посуду, печини, каменів, фауністичні рештки, синхронні до матеріалів городища [4, арк. 20].

Колекція знахідок з території пам'ятки налічує 9 фрагментів кераміки (1 вінець XII–XIII ст. та 8 стінок) з городища, 36 черепків (3 вінця XI–XIII ст., 12 стінок гончарних горщиків, 1 вінець та 20 стінок ліпних посудин), точильний брусок, виготовлений із дрібнозернистого сланцю із західного мису, та 35 уламків різночасового посуду (4 вінця XII–XIII ст., 10 стінок,

Іл. 4. План (1) та знахідки з городища Нова Слобода (2-13, 24-27), Суки (14-23)

1 денце гончарної посудини давньоруського часу, а також 20 стінок ліпних горщиків доби раннього заліза) з території східного мису (іл. 5: 8–15).

Наступним було оглянуто комплекс пам'яток (городище та селище), розташований біля с. **Ховзівка** Путивльського району Сумської області. Городище розташоване за 0,5 км на північний захід від села на мисі (заввишки 50 м) правого корінного берега р. Клевень. З північного заходу він обмежений заплавою річки, з північного заходу та південного сходу – ярами (іл. 6: 1). Із плато городище (завдовжки 120 м, завширшки від 30 до 60 м) сполучається вузьким перешийком, захищеним ровом та валом (завдовжки 25–30 м, заввишки 4,0–4,5 м). В оголеннях культурного шару, який руйнується внаслідок сільськогосподарської діяльності місцевого населення, зібрано велику кількість черепків раннього залізного часу та роменської культури. Звідси ж походять 2 наверх стріл скіфського типу.

Кераміку доби раннього заліза виявлено і за межами городища, на плато.

Колекція знахідок із Ховзівського городища – чи не найчисельніша і складається зі 156 артефактів (фрагментів ліпного (52 вінця, 90 стінок, 2 денця) та гончарного (1 вінце IX–X ст., 5 стінок) посуду (іл. 6: 2–9), глиняної обмазки стін та 2 вістер стріл ранньозалізного часу).

За 2,5 км від с. **Воргол** Путивльського району Сумської області в урочищі Вишнева гора обстежено городище, яке займає роздвоєний мис правого корінного берега р. Клевень і вивищується над навколишньою заплавою на 50 м. З півдня пам'ятка обмежена заплавою річки, зі сходу та заходу – глибокими ярами, що поросли лісом, з напільного боку – валом заввишки 4–5 м. У місці роздвоєння західна частина укріплення відгороджена валом заввишки 5–6 м. Розміри східного укріплення такі: ширина майданчика коливається від 60 м до 100 м, довжина – 190–200 м. Західне має довжину близько 200 м, ширину від 30 м до 100 м.

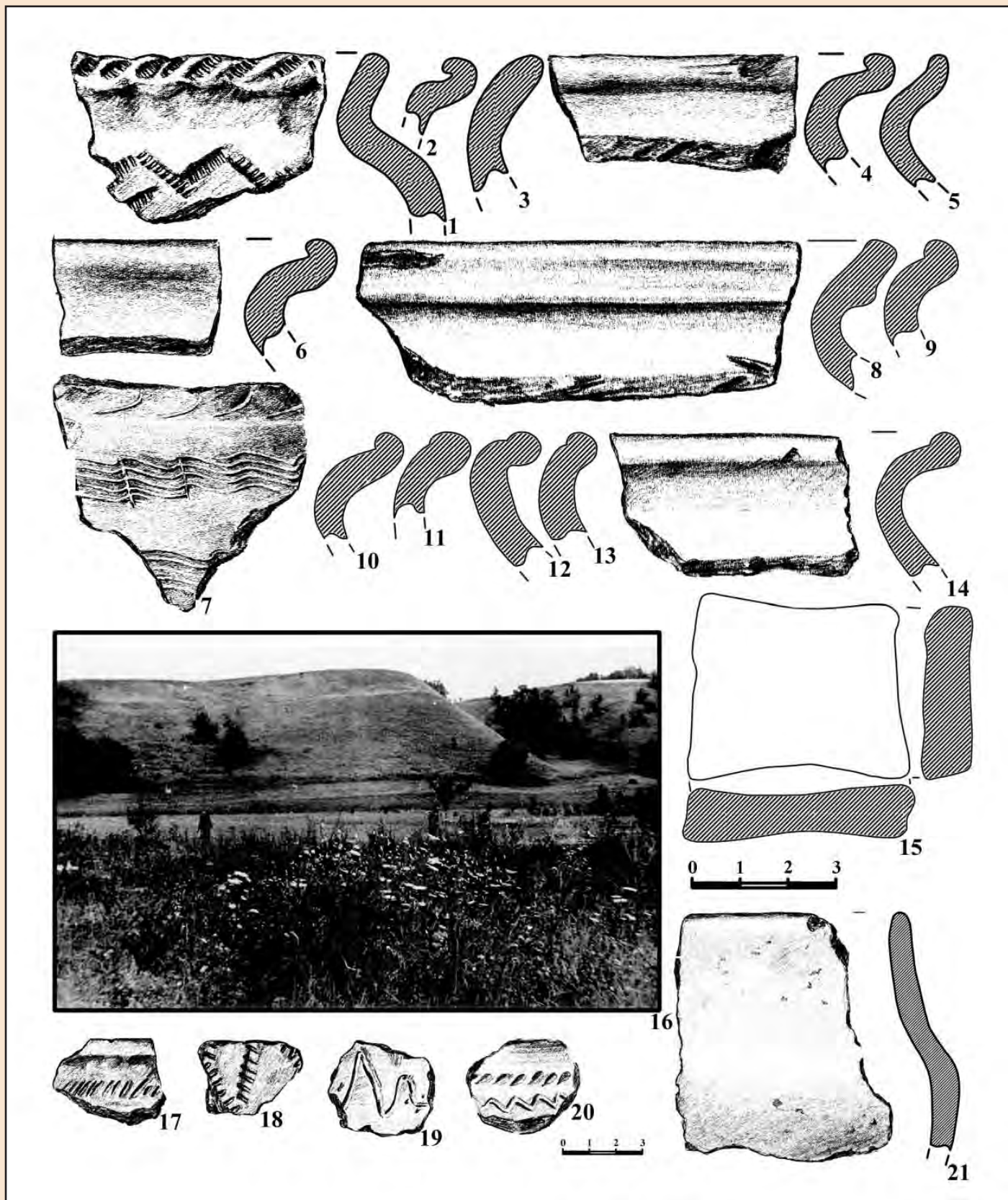
На поверхні зібрано фрагменти ліпних та гончарних посудин (ранньозалізного й великокнязівського часів), кістки тварин, глиняна обмазка стін тощо. Найбільша концентрація знахідок фіксувалася на території західного укріплення, на східному їх значно менше (іл. 5: 17–21) [4, арк. 19].

Ще один комплекс пам'яток, який складався з городища та неукріпленого поселення, обстежено неподалік с. **Червоний Ранок** (у минулому – с. Божки) Кролевецького району Сумської області. Городище займає мис (заввишки 25–30 м) правого корінного берега р. Сейм, обмежений зі сходу та заходу глибокими ярами, з півдня – заплавою річки, а з півночі – ровом (глибиною 5–7 м) та валом (іл. 7: 1). Довжина укріпленого майданчика становить 115 м (по вісі *північ–південь*), ширина від 25 м (у північній частині) до 50 м (у південній частині). На розорюваній поверхні зібрано колекцію кераміки (переважно роменської, хоча трапляються окремі фрагменти ліпного посуду ранньозалізного та гончарні горщики великокнязівських часів).

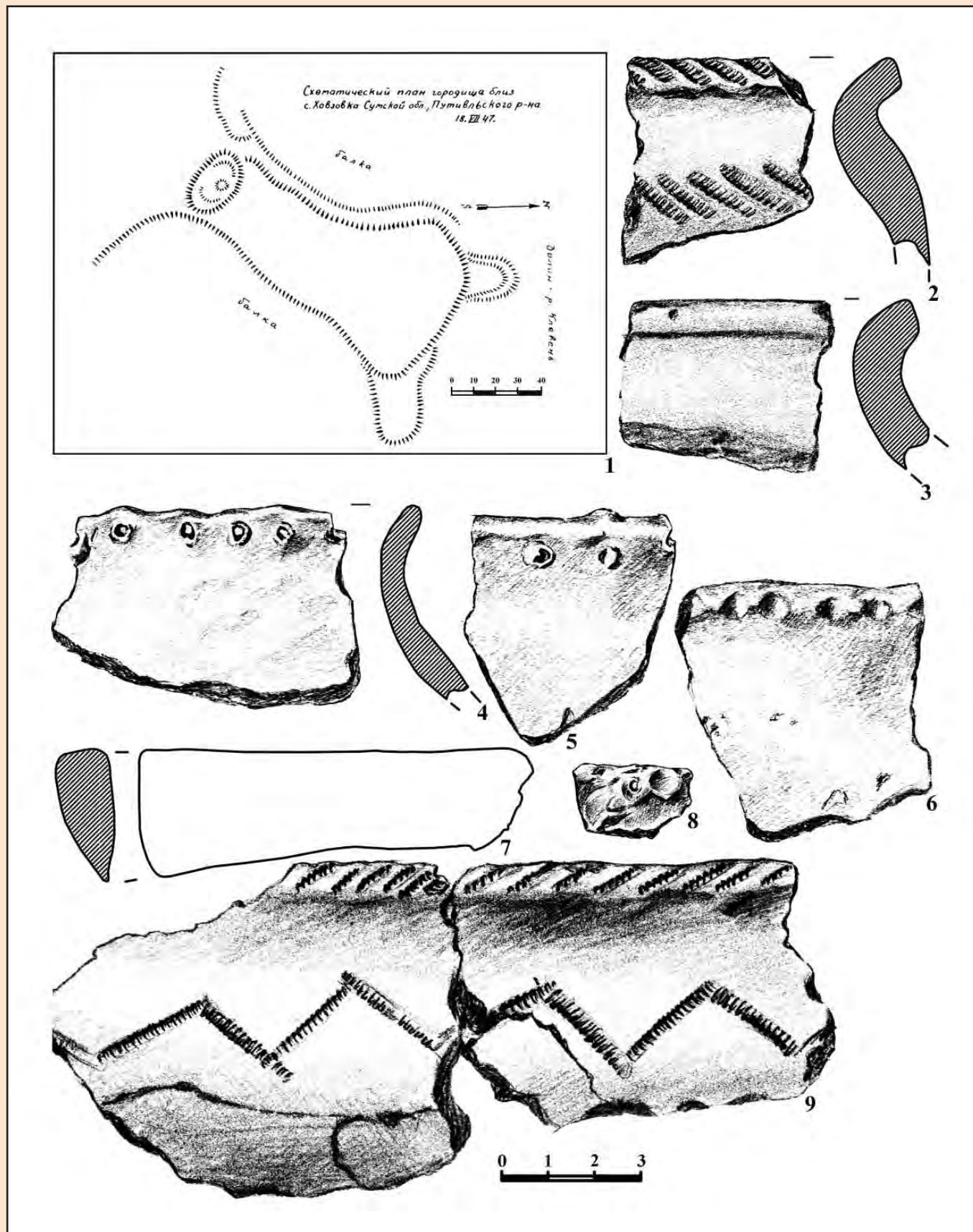
На захід від городища на мисі, утвореному поворотом русла, розташоване неукріплене поселення. На його поверхні зібрано фрагменти кераміки ранньозалізного часу та доби середньовіччя (роменської культури й великокнязівської епохи). Зафіксовано також поодинокі уламки ліпних посудин епохи бронзи.

Ще одне роменське поселення, найімовірніше, розміщувалося на плато на північ та північний захід від городища. На площі, зайнятій колгоспним садом, виявлено уламки «слов'янського» посуду, фрагменти печини тощо [4, арк. 16].

Нині у фондах Інституту археології НАН України зберігається 107 артефактів із цієї пам'ятки. З території городища походять 5 вінця гончарних горщиків X–XI ст., 7 стінок та 1 денце давньоруського часу, 21 вінце та 26 стінок ліпних посудин роменської культури, фрагмент глиняної сковорідки, 2 кістяні проколки. На першому (західному) поселенні виявлено уламки

Лл. 5. Знахідки з городищ, розташованих біля м. Путивля (1-7),
сс. Волокитине (8-15), Воргол (17-21)

Іл. 6. План (1) та знахідки із городища та поселення, розташованих біля с. Ховзівка (2-9)

як гончарних (1 вінце горщика Х–ХІ ст.), так і ліпних (2 вінця та 14 стінок доби раннього заліза) посудин; на другому (північному) – 4 вінця горщиків Х–ХІ ст., 2 стінки гончарних посудин давньоруського часу, 2 вінця та 7 стінок ліпних горщиків роменського часу, а також уламок точильного бруска (іл. 7: 2–18).

Цікаві матеріали вдалося отримати в ході обстеження городища та неукріпленого поселення, розташованих за 1 км від с. **Ленінське** (Спаське) Кролевецького району Сумської області. Укріплений майданчик овальної форми (діаметром 75 м) займав невисокий мис, обмежений з півночі, заходу та півдня ярами, а зі сходу – неглибоким ровом завширшки 2 м (іл. 8: 1). За периметром пам'ятки зафіксовано залишки валу заввишки від 1,5 м (з внутрішнього боку) до 3,5–6 м (із зовнішнього боку) і завдовжки близько 230 м. З культурного шару, завтовшки 0,3–0,6 м, походять фрагменти гончарних горщиків великокнязівської пори, кістки тварин, залізний шлак.

Синхронні матеріали виявлено на північний схід від городища, обабіч дороги Ленінське–Алтинівка.

Колекція знахідок з Ленінського нараховує 33 одиниці зберігання: 10 вінець гончарних горщиків ХІІ–ХІІІ ст., 18 стінок та 5 денців цього ж часу. Підйомний матеріал з поселення представлений 24 фрагментами кераміки (4 вінця, 20 стінок) ХІІ–ХІІІ ст. (іл. 8: 2–13).

Давньоруським часом слід датувати поселення, розташоване в м. **Переяслав-Хмельницькому** Київської області. Воно міститься на стрільці мису лівого берега р. Альта в місці впадіння в неї р. Трубіж. Під час розвідки експедицією І.І. Ляпушкіна зібрано 17 фрагментів кераміки ХІІ–ХІІІ ст., уламки пірофіліту, плінфи, тваринних кісток тощо [4, арк. 30] (іл. 9: 9–12).

Ще одне неукріплене поселення містилося на лівому березі р. Трубіж (**гірло р. Трубіж**), за 200–250 м від місця її впадіння в р. Дніпро. Підйомний матеріал, що склався з фрагментів кераміки велико-

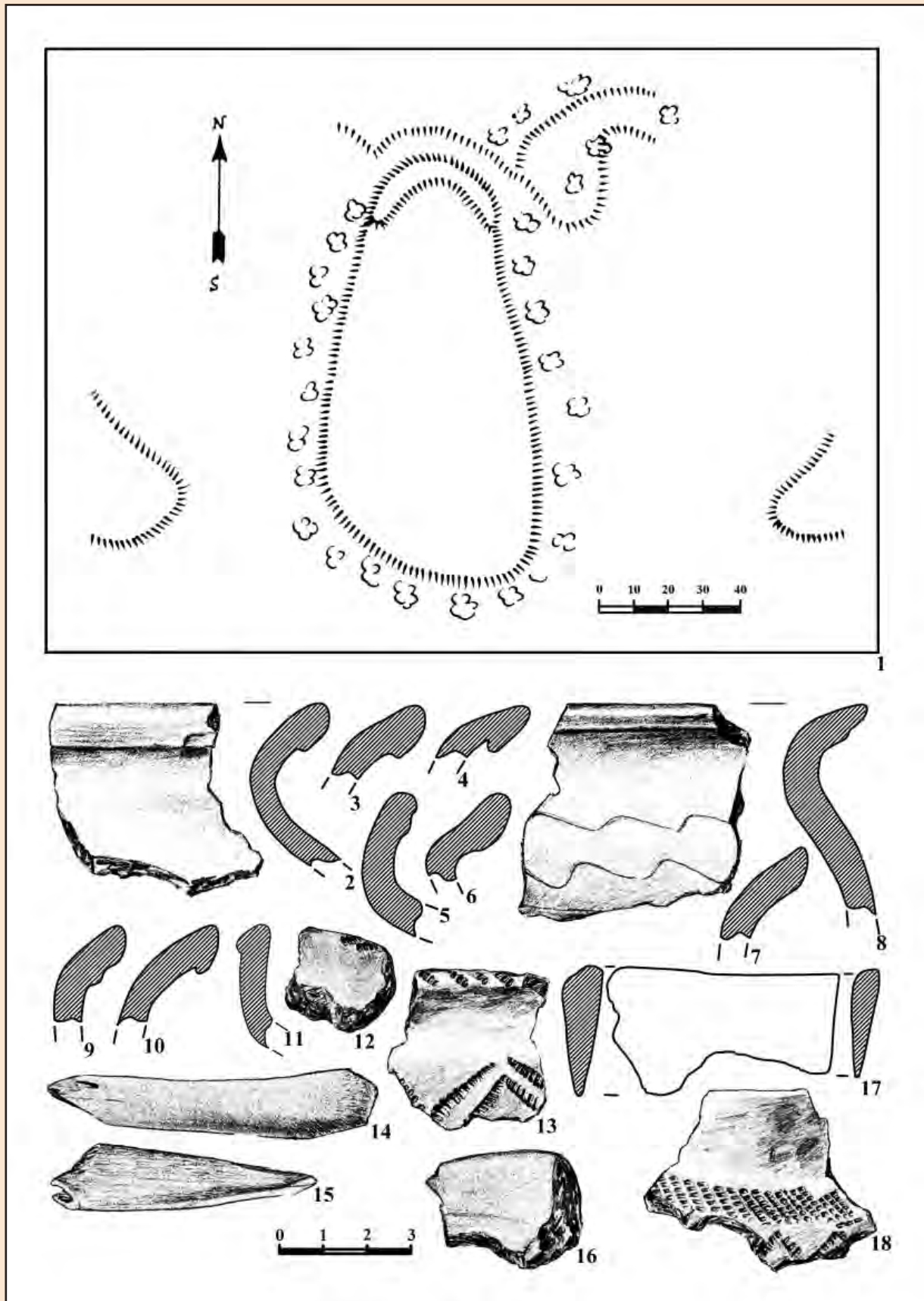
князівської доби, кісток тварин, уламків плінфи, виявлено під час зачистки стінок окопів часів Другої світової війни [4, арк. 32]. В одному з них зафіксовано контури ями овальної форми діаметром 0,8 м та глибиною 0,75 м. У її заповненні виявлено фрагменти кераміки, синхронні попереднім знахідкам.

Колекція знахідок з поселення нараховує 58 артефактів: 2 вінця ХІ–ХІІ ст., 7 вінець, які за особливостями профілювання верхньої частини відносяться до типу П–2–Б (згідно з типологією С.О. Беляєвої) і датуються ХІІІ–ХІV ст., а також 38 стінок гончарних горщиків ХІ–ХІV ст., уламок пірофілітового пряслиця та шматки плінфи [1, с. 77; 2, с. 36–45] (іл. 9: 1–8).

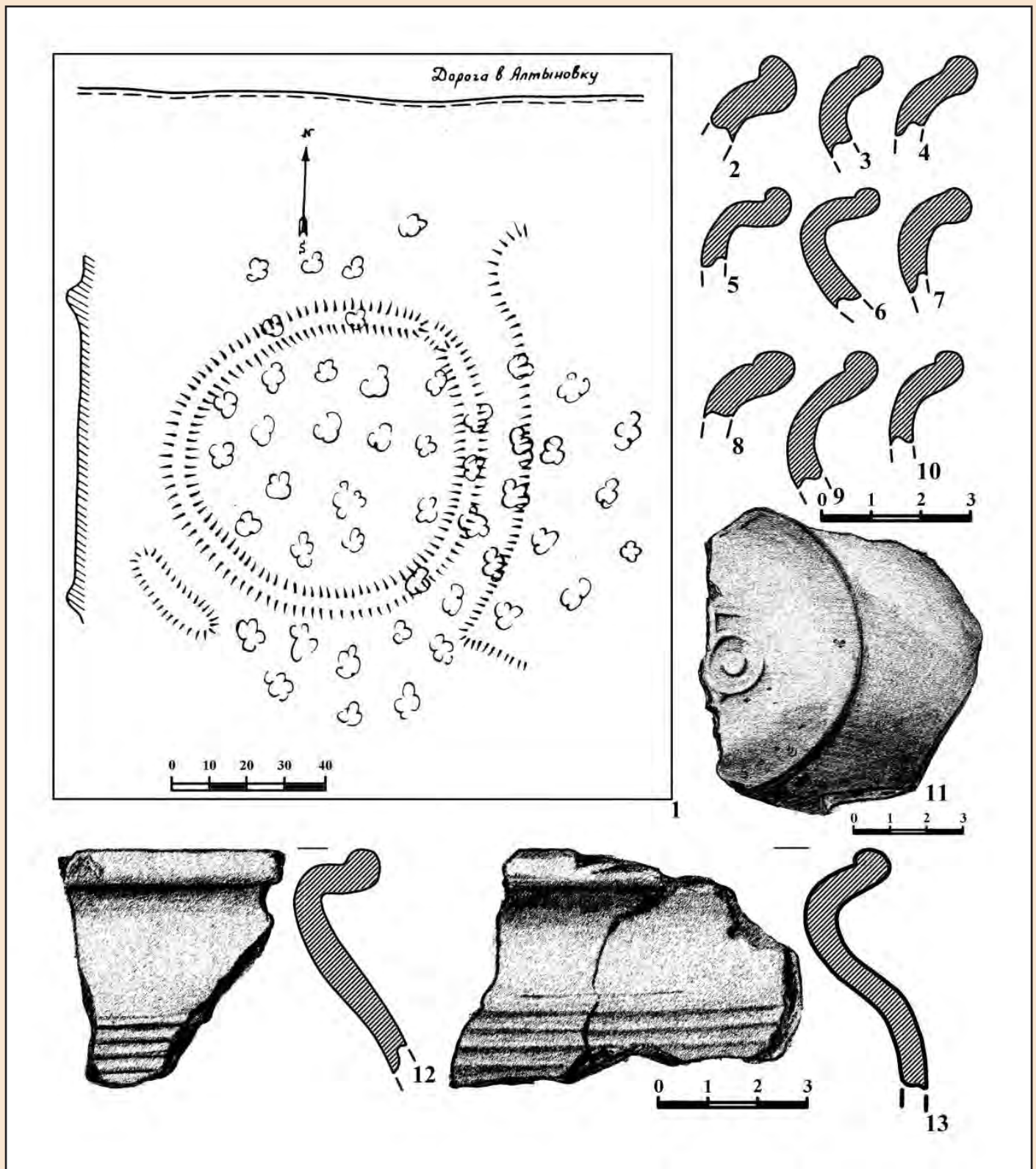
Підсумовуючи результати розвідки, зазначимо, що більшість пам'яток були розташовані на високих мисах, утворених поворотом русла ріки (Воргол, Волокитине, Золотоноша, Путивль, Суки, Ховзівка, Червоний Ранок) або в місці впадіння в неї іншої річки чи струмка (гірло р. Трубіж, Нова Слобода, Переяслав-Хмельницький) та мали штучні укріплення (вали й рови) з напільного боку. В одному випадку вдалося зафіксувати сліди ескарпування схилів городища на висоту до 6–7 м (Бубнівська Слобідка).

Основна категорія знахідок – фрагменти гончарної кераміки (вінця, стінки, денця) Х–ХІІІ ст. У ході розвідки фіксували також глиняну обмазку стін, фауністичні рештки, фрагменти овруцького пірофілітового сланцю. Серед інших предметів, виявлених під час обстеження, відзначимо декілька залізних ножів (Золотоноша), залізне вістря стріли ланцетоподібної форми (Нова Слобода), різноманітні точильні бруски (Волокитине, Ліпляве, Червоний Ранок), кістяні проколки (Червоний Ранок).

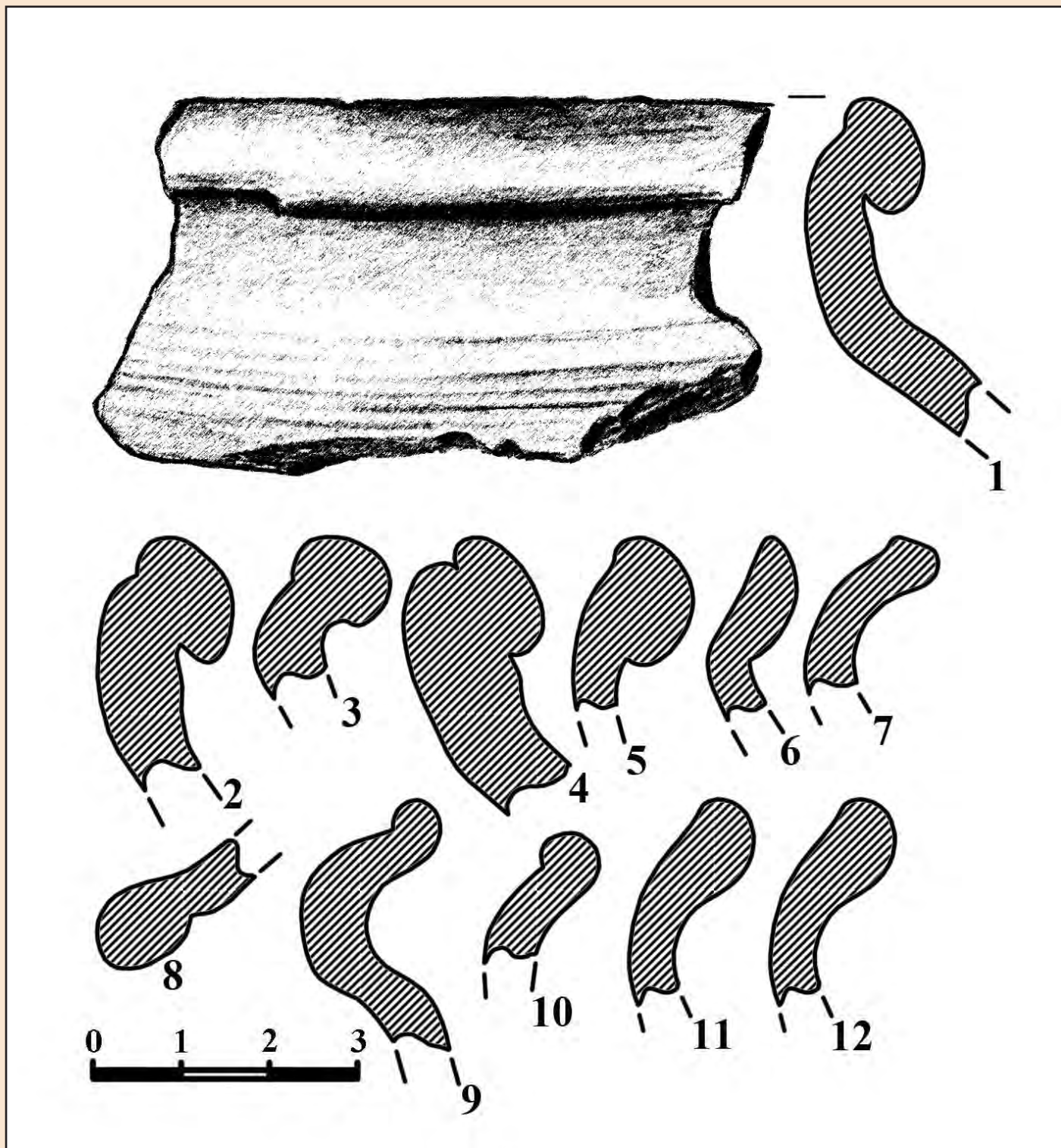
Вищезгадані пам'ятки умовно можна поділити на три групи: до першої належать поселення, які виникли на місці городищ або поселень ранньозалізного часу (Воргол, Ховзівка, Червоний Ранок); до другої – пам'ятки з культурними нашаруван-

Іл. 7. План (1) та знахідки з городища та поселення, розташованих біля с. Червоний Ранок (Божки) (2-18)

Лл. 8. План (1) та знахідки з городища та поселення, розташованих біля с. Ленінське (Спаське) (2-13)

Іл. 9. Знахідки з гирла р. Трубіж (1–8) та городища в м. Переяславі-Хмельницькому (9–12)

нями роменської культури та XI–XIII ст. (Волокитине, Путивль); до третьої групи відносяться укріплені та неукріплені поселення, які з'явилися в X–XI ст. та існували впродовж XII – першої половини XIII ст. (Золотоноша, Ліпляве, Нова Слобода, Ленінське, Переяслав-Хмельницький). Викликають інтерес поселення біля сс. Суки, Сушки та в гирлі р. Трубіж, де, окрім матеріалів XII–XIII ст., виявлено фрагменти

кераміки післямонгольського часу (XIII–XIV ст.).

Насамкінець зазначимо, що подальший аналіз фондів колекцій дозволить не лише ввести до наукового обігу нові матеріали про археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя давньоруського часу, але й з'ясувати особливості мікро- та макрорегіонального розвитку окремих територій.

Література

1. *Беляева С.А.* Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (по материалам археологических исследований) / С.А. Беляева. – Киев, 1982. – 119 с.
2. *Беляева С.О.* Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII – XIV ст. / С.О. Беляева // *Археологія*. – 1979. – № 31. – С. 36–45.
3. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н.В. Блажевич, Н.Б. Бурдо, І.С. Вітрик, А.О. Денисова, І.В. Карашевич, Є.Г. Карнаух, В.М. Корпусова, Л.В. Павленко, Н.О. Сон. – Київ, 2007.
4. *Ляпушкин И.И.* Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) / И.И. Ляпушкин // *Науковий архів ІА НАНУ, 1947/29.*